

УДК 340.11

Наталія Волковицька,
здобувач Національного університету
«Острозька Академія»

ФУНКЦІЇ ПРАВОВОЇ СВІДОМОСТІ У ПРОЦЕСІ УТВЕРДЖЕННЯ ДЕМОКРАТІЇ В УКРАЇНІ

У статті досліджується роль правової свідомості у становленні України як демократичної і правової держави. Визначається специфіка реалізації окремих функцій правової свідомості в процесі демократизації держави, утвердження в правовому і політичному житті України цінностей і принципів демократії.

Ключові слова: правова свідомість, демократія, право, функції правової свідомості, цінності демократії.

Важливий елемент правової системи*

Аналіз процесів становлення і розвитку України як правової і демократичної держави, який здійснюється сучасною юридичною наукою, поза всяким сумнівом відіграє одну з ключових ролей як у процесі державотворення і правотворення в Україні в цілому, так і у розвитку самої юридичної науки, а також окремих галузей права України. У цьому контексті, звертаючись до сфери досліджень науки теорії держави і права, слід зазначити, що саме на цьому загально-теоретичному рівні відбувається основна концептуалізація та категоріальне осмислення тих базових факторів, які лежать в основі державно-правового і суспільного розвитку України, а також мають вагомий вплив на перебіг і розвиток зазначених процесів. З огляду на це набуває важливості проблема визначення впливу та з'ясування ролі окремих елементів правової системи на утвердження демократії в Україні. Одним із таких важливих і гранично значимих для правового розвитку елементів є правова свідомість.

Справді, як абсолютно справедливо наголошує О. Петришин, об'єктивні правові якості завжди додаються до суб'єктивних правових характеристик, оскільки правова реальність не може бути

витлумачена виключно як сукупність позитивних правових норм [1]. На це вказує й І. Максимов, пишучи, що правова реальність — це ще й специфічна сфера взаємодії суб'єктів, які пізнають право, оцінюють його, і на основі цього вибудовують власну поведінку і взаємодіють з іншими індивідами як інтегрованими елементами соціальної спільноти [2]. Таким чином, дослідження функцій правової свідомості в утвердженні демократії в Україні є однією з ключових наукових проблем сучасної теорії держави і права.

Актуальність звернення до цієї теми пояснюється наступними причинами. По-перше, зверхнє ставлення до питань розвитку правової свідомості спричиняє у державотворчій і правотворчій практиці цілий ряд надзвичайно небезпечних явищ, які спричиняють розрив між об'єктивним правом і тим, яким чином воно реалізується, трансформується і осмислюється на суб'єктивному рівні. У випадку якщо цей розрив сягає критичної позначки, відбувається відторгнення як окремих правових цінностей, так і права в цілому на рівні його суб'єктивного сприйняття та оцінки, що на практиці означає посилення тенденцій до правового нігілізму, а також редукцію ролі права як одного з головних факторів регулювання суспільних відносин і суспільного розвитку.

* Внутрішню рубрикацію тексту (підзаголовки) здійснено редакцією.

По-друге, як засвідчує досвід державотворення і правотворення у незалежній Україні наприкінці ХХ—на початку ХХІ ст. успішність демократичних змін значною мірою залежить від комплексної взаємодії тих численних факторів, які об'єктивно спроможні пришвидшити демократичні реформи, сприяти підвищенню їх ефективності. Окрім суто практичних елементів, що пов'язані із забезпеченням змін у системі органів державної влади, розвитком системи національного законодавства, проведенням конкретних галузевих реформ (адміністративна, адміністративно-територіальна, судова, податкова, парламентська реформа), слід вказати й на інші рівні демократичних трансформацій, до яких належать утвердження і розповсюдження демократичної правової ідеології, культивування поваги до права, забезпечення високого рівня правової освіти і правової культури в цілому, який би відповідав тим вимогам, які ставить перед Україною сучасність. У цьому плані вивчення функцій правової свідомості в аспекті їх впливу на розвиток і утвердження демократії в Україні є актуальним і важливим науковим завданням.

По-третє, слід звернути увагу на те, що окремі функції правової свідомості можуть скласти впливовий механізм для практичних трансформацій правової системи, оскільки, як справедливо доводить І. Яковюк, без активної творчої ролі правової свідомості дія права неможлива [3]. Це означає, що саме в процесі функціонування і розвитку правової свідомості може бути сформований той важливий механізм освоєння правової дійсності і «життя» в ній, про який аргументовано пише М. Хаустова [4].

Тому, ставлячи на меті загальнотеоретичний аналіз функцій правової свідомості у процесі утвердження демократії в Україні, ми повинні вирішити наступні дослідницькі завдання: а) визначити поняття функцій правової свідомості та надати їх класифікацію; б) з'ясувати зміст конкретних функцій правової свідомості, в) охарактеризувати роль окремих функцій правової свідомості у світлі утвердження демократії в Україні.

Поняття функцій правової свідомості

Усталене у сучасній науці теорії держави і права тлумачення поняття функцій правової свідомості виходить з його розуміння як зовнішнього виразу сутності та соціального призначення правової свідомості [5]. Таке розуміння функцій того чи іншого правового явища або правового інституту пов'язане з тим, що у сучасній юридичній науці самі по собі функції прийнято описувати як зовнішню реалізацію змісту того чи іншого явища у суспільному середовищі. Водночас сама етимологія цього поняття вказує не просто на певне «виконання» або ж «реалізацію» (від лат. *functio*), не лише на «внутрішню здатність до певних дій» [6], а й на те, що зазначений процес завжди розглядається з точки зору зовнішнього прояву властивостей досліджуваного об'єкта в межах певної системи відносин. Серед вітчизняних дослідників ця положення чітко аргументує О. Скрипнюк у ході дослідження функцій конституції [7]. Але фактично його аргументація може бути у суто методологічному плані екстрапольована й на дослідження функцій правової свідомості.

Тобто, як і будь-яке явище правового характеру, правова свідомість існує у суспільстві на декількох рівнях (у цьому сенсі можна говорити про декілька видів правової свідомості) і впливає як на конкретні правові відносини, так і на правове життя в цілому. З огляду на що вимога системності наукового аналізу передбачає поряд зі структурним аналізом вивчення того, яким чином реалізується сутність тих чи інших правових явищ. Таким чином, функції правової свідомості логічно постають як її своєрідна екстеріоризація у суспільному житті. Однак нескладно помітити, що наведена дефініція має формальний характер і не дає змоги сформувати уявлення про те, що саме являє собою правова свідомість з погляду її змісту, чи, точніше сказати, — яким саме чином ті чи інші функції правової свідомості корелюють з її змістовним наповненням. У цьому контексті більш повною та цілісною у науковому плані є дефініція функцій правової свідо-

мости як сукупності напрямів впливу на правову дійсність, у яких проявляються її сутність та зміст [8].

Це визначення засновується на класичному загальнонауковому тлумаченні поняття «функція», яке поєднує в собі дві важливі ідеї. Перша з них, як було зазначено вище, пов'язана із встановленням необхідного зв'язку між сутністю того чи іншого правового явища і його функціями, а інша — вказує на те, що всі функції є певними напрямками, які забезпечують зв'язок того чи іншого явища з суспільним середовищем. З огляду на це формальний елемент у визначенні функцій правової свідомості доповнюється фіксацією того, що за своїм характером функції правової свідомості закріплюють ті найбільш загальні напрями впливу, що забезпечують безперервний зв'язок між правовою свідомістю і соціальним середовищем.

Однак, незважаючи на усталеність наведеного науково-юридичного розуміння функцій правової свідомості, варто вказати на декілька важливих моментів. По-перше, описуючи правову свідомість як сукупність напрямів впливу на правове життя, не можна оминати увагою того, що сама по собі правова свідомість є елементом більш складного явища, яким є правова система. Тому, окреслюючи головні напрями взаємодії правової системи з оточуючим середовищем, їх можна розподілити на дві групи: а) конкретні правові явища і пов'язані з ними суспільні відносини; б) правова система в цілому. Це означає, що функції правової системи повинні досліджуватись як мінімум у двох аспектах: з позицій регулювання тих чи інших суспільних відносин і впливу на них, та з позицій впливу на правову систему (на систему законодавства, правову поведінку, юридичну практику, правову культуру тощо).

По-друге, функції правової свідомості розкривають не тільки її загальну спроможність чинити вплив на правове життя, а й її реальний вплив на нього. Тобто всі функції правової свідомості можуть і повинні досліджуватись на конкретному соціально-правовому матеріалі, у світлі розвитку і регулювання тих чи інших суспільних відносин, що дозволяє стверджувати про генезу функцій правової

свідомості, їх трансформацію, удосконалення, регрес тощо. У цьому контексті не можна не навести позицію відомого вітчизняного дослідника О. Данильяна, який, спираючись на чіткі статистичні дані, переконливо не лише доводить вплив самої правової свідомості на політичне і правове життя суспільства, а й демонструє, в який спосіб і які саме фактори мають вирішальний вплив на функціонування правової свідомості в умовах транзитивних суспільств [9].

По-третє, зважаючи на те, що правова свідомість у цілому є структурованою сукупністю уявлень та відчуттів індивідів або їх груп щодо права і його ролі у розвитку суспільства [10], функції правової свідомості мають такий самий системний характер. Це означає, що зв'язок між окремими функціями правової свідомості має не випадковий, а необхідний характер, а отже, кожній функції правової свідомості відповідають конкретні елементи у її структурі. Більше того, оскільки всі елементи структури правової свідомості виявляють стійкі зв'язки (наприклад, правові знання та правові відчуття впливають на характер правових оцінок, які формуються у діяльності правової свідомості), то подібні зв'язки спостерігаються і на рівні функцій правової свідомості. Наприклад, оціночна функція правової свідомості тісно пов'язана із її когнітивною функцією і реалізується паралельно з нею.

Таким чином, враховуючи викладене вище, можемо запропонувати таке загальне визначення поняття функцій правової свідомості. Функції правової свідомості — це зовнішня реалізація сутності правової свідомості, яка постає у вигляді системи основних напрямів її впливу на конкретні елементи правового життя і правову систему в цілому, що зумовлюються соціальними, історичними, культурними, політичними, інформаційними та іншими факторами суспільного розвитку. Уточнюючи загальне розуміння функцій правової свідомості, яке є усталеним у сучасній науці теорії держави і права, запропонована дефініція дозволяє враховувати ряд інших важливих аспектів, які визначають її роль у процесі суспільного розвитку.

Класифікація та зміст функцій правової свідомості

Зважаючи на складний характер системи функцій правової свідомості існує декілька способів їх класифікації і подальшої систематизації. Одним із найпоширеніших є методологічний підхід, який виділяє у структурі функцій правової свідомості такі: а) пізнавальна (інформаційна); б) оцінна; в) регулятивна [11]. Також функції правової свідомості можуть бути класифіковані на основі того, який з елементів її реалізує. В цьому плані можна говорити про ідеологічну і психологічну функції правової свідомості. Залежно від того, на які саме правові явища спрямовується правова свідомість, можна виділити пояснювальну (інтерпретаційну) і прогностичну функції. Однак, як щойно було зазначено, найбільш поширеним та застосовуваним у юридичній науці є саме перший методологічний підхід. В його основу кладеться критерій форми ставлення до правової дійсності, який розкриває суб'єктивне ставлення до права через такі процеси, як: пізнання, оцінка та регулювання. Кожній з цих функцій правової свідомості відповідає конкретний елемент, який входить до її структури.

Так, пізнавальна функція правової свідомості реалізується через появу, розвиток і накопичення правових знань. Зокрема, на думку В. Горобця, «пізнавальній функції відповідає певна сума юридичних знань, яка є результатом інтелектуальної діяльності і виражається у понятті «правова підготовка» [12]. В окремих випадках дана функція описується ще як когнітивна. Таке визначення є цілком виправданим, адже у правовій свідомості завжди містяться раціональні знання щодо того, чим є право, яким є його призначення, яку роль воно відіграє у життєдіяльності суспільства тощо. Тому зазначена функція кореспондує раціональному ставленню суб'єктів правової ідеології до права, яке виражається у відповідних поняттях, теоріях, концепціях, положеннях, ідеях, моделях тощо. Завдяки їм реалізуються дві фундаментальні для правової свідомості цілі: а) раціональна рекон-

струкція; б) поточне і прогностичне відображення правової дійсності.

Зважаючи на роль раціональної складової в існуванні людини, а також на значення раціонального осмислення права пізнавальна функція часто характеризується як основна в загальній системі функцій правової свідомості, а також як фундамент для формування загального ставлення людини до права. Повністю погоджуючись з цією думкою, слід звернути увагу на те, що у випадку правової свідомості пізнавальна функція відіграє особливу роль, оскільки й саме право формується і розвивається у суспільстві як спосіб раціонального впорядкування і регулювання суспільних відносин. Тому в разі відсутності чітких, зрозумілих і раціонально обґрунтованих понять і концепцій фактично неможливо визначити суб'єктивне ставлення до права, оскільки незрозумілим і нечітким залишатиметься предмет цього суб'єктивного відношення.

На відміну від пізнавальної функції, оцінна функція правової свідомості є експлікацією не стільки теоретичної складової у життєвому розвитку людини, скільки практичного ставлення людини до права. Тобто будь-які правові знання, всі наявні у свідомості людини форми і засоби осмислення права тісно пов'язані з правовою поведінкою суб'єктів і впливають на неї. Це відбувається за рахунок оцінки правового життя в цілому або ж окремих його проявів. Причому в ході реалізації оцінної функції на правову свідомість можуть рівною мірою діяти як раціональні, так і ірраціональні фактори. Наприклад, прямою або опосередкованою причиною того чи іншого судження про конкретні правові норми можуть бути не тільки раціональні знання юридичного характеру (скажімо, позитивне сприйняття суб'єктом норми щодо забезпечення верховенства конституції може спиратись на конституційно-правові знання, які аргументують роль цієї норми у забезпеченні розвитку демократії і праводержавності), а й суто емоційне ставлення до тих чи інших явищ (наприклад, норми, які приймаються конкретним органом державної влади, можуть негативно сприйматись не через обґрунтоване розуміння шкідливості або недо-

ціальності цих норм, а виключно через негативне емоційне сприйняття діяльності даного органу державної влади).

Разом із тим, доцільно наголосити, що оцінна функція правової свідомості дозволяє не тільки трансформувати теоретичні знання про право у певні моделі правової поведінки, а й розбудувати зв'язок між суб'єктивним сприйняттям права і діючою системою позитивного законодавства. Тобто в процесі реалізації оцінної функції індивід визначає своє позитивне, негативне або нейтральне ставлення до законодавства в цілому, до тих чи інших законів та інших нормативно-правових актів, або навіть до конкретних правових норм. Це оцінне ставлення може мати своїм предметом: а) окремі явища правового життя; б) правову поведінку інших індивідів; в) правову діяльність держави в особі органів державної влади і місцевого самоврядування та їх службових і посадових осіб; г) власну правову поведінку (на значущості останнього цілком слушно наголошує В. Червонюк [13]). У разі якщо у процесі реалізації оцінної функції домінує теоретичний елемент, то вона має своїм наслідком раціональну оцінку правових явищ, якщо ж у ній переважає емоційний елемент — то йдеться про ірраціональну оцінку права.

Остання з функцій правової свідомості, яка виділяється у межах даної класифікації, відображає внутрішню нормативність правової свідомості, яка екстеріоризується у тих чи інших видах правової поведінки. Це означає, що правова свідомість не лише надає знання про правову дійсність та її безпосередню оцінку, а й прямо впливає на поведінку носія правової свідомості. Іншими словами — правова свідомість визначає і регулює поведінку конкретних суб'єктів. Залежно від тих знань, які у ній наявні або відсутні, залежно від тих оцінок (емоційно-вольових або раціональних), які є у правовій свідомості, її носії визначають власні правові установки (у свою чергу, ці установки можуть утворювати більш складні системи, якими є блоки правових настанов, що уособлюють той чи інший тип правової поведінки).

Роль окремих функцій правової свідомості в утвердженні демократії

Подекуди у сучасних правознавців можна зустріти положення про лінійний характер взаємозв'язку між переліченими функціями правової свідомості, коли їх взаємовплив описується як односторонній зв'язок: на основі правових знань формується відповідна правова оцінка, і вже спираючись на правові знання та правові оцінки відбувається утвердження певних правових установок. Однак такий висновок є вірним тільки частково. Дійсно, і оцінна і пізнавальна функції правової свідомості впливають на її регулятивну функцію. Але таким самим незаперечним є й існування зворотного зв'язку, адже в процесі реалізації регулятивної функції суб'єкт може набувати нових знань про право і про правову дійсність, а також трансформувати свої правові оцінки (уточнювати, змінювати, доповнювати їх).

Утім, визнаючи наявність об'єктивного впливу функцій правосвідомості на розвиток правого життя і регулювання суспільних відносин, слід більш чітко визначити ту роль, яку вони відіграють у становленні України як демократичної і правової держави. Зазначена роль детермінується у першу чергу тим, як у процесі функціонування правової свідомості відображається право, яким чином воно оцінюється у свідомості суб'єктів правовідносин і яким чином воно інтеріоризується, перетворюючись на конкретні правові установки окремих індивідів і суспільства в цілому.

Відомо, що фактор права і правовизначеності посідає одне з ключових місць у функціонуванні і розвитку демократії. Як переконливо доводить О. Скрипнюк, демократія можлива лише тоді, коли справедливі і легітимовані у суспільній свідомості правові норми визначають основи розвитку і функціонування суспільства і держави [14]. Повністю консолідуючись з думкою цього авторитетного вітчизняного дослідника, варто наголосити, що в умовах демократії і демократичного врядування право не просто стає надійним зовнішнім примусовим

регулятором суспільних відносин, а й через відповідні правові ідеї, цінності і принципи входить у структуру людської свідомості, визначає ставлення людини до оточуючої її дійсності.

Таким чином, в умовах демократії і праводержавності роль як правової свідомості, так і її окремих функцій істотно підвищується. Зокрема, якщо звернутися до описаної нами тричленної структури функцій правової свідомості, можемо вказати, що пізнавальна функція покликана сформулювати у правосвідомості суб'єктів такий масив знань про право, який би дозволив людині знати і розуміти не тільки конкретні правові норми і процедури (процедурний аспект є важливим для демократичного врядування з огляду на те, що саме демократично-правові процедури часто виступають тією гарантією, яка унеможливорює узурпацію публічної влади і стоїть на захисті прав і свобод людини і громадянина), а й усвідомлювати роль права у розвитку суспільства в цілому. На основі цих знань про право, які є предметом відповідної правової освіти (причому цю правову освіту не можна асоціювати виключно з фаховими юридичними знаннями, оскільки вона є значно більш широкою і в ідеалі повинна охоплювати собою все суспільство), формується специфічна раціонально-вольова настанова на сприйняття права та його оцінку. Це дозволяє збалансувати раціональний та емоціональний елементи в оцінці права і максимально конвертувати правові знання у відповідну правову поведінку.

Водночас, даючи правові оцінки, кожен суб'єкт узгоджує їх не тільки зі своїми почуттями, а й з тими знаннями щодо обов'язковості і необхідності правового регулювання, які формуються у процесі правової освіти. У цьому сенсі оцінна функція правової свідомості покликана сформувати суб'єктивну позитивну оцінку демократичних правових норм і одночасно гарантувати критичне ставлення до права, яке має постійно вдосконалюватися, втілюючи у собі універсальні гуманістичні цінності.

Нарешті регулятивна функція право-

вої свідомості формує систему мотивів і правових настанов, які визначають правову поведінку людини, стимулюють її правові і нейтралізують протиправні форми. У зв'язку з цим можна стверджувати, що саме функції правової свідомості дозволяють перевести цінності і принципи демократичного врядування на рівень індивідуальної і колективної правової свідомості, надати їм форми правових знань, оцінок і установок.

Висновки

Таким чином, узагальнюючи результати проведеного дослідження, слід зазначити наступне. По-перше, функції правової свідомості можуть бути охарактеризовані як зовнішня реалізація сутності правової свідомості, яка постає у вигляді системи основних напрямів її впливу на конкретні елементи правового життя і правову систему в цілому, що зумовлюються соціальними, історичними, культурними, політичними, інформаційними та іншими факторами суспільного розвитку. По-друге, одним із найпоширеніших підходів до класифікації функцій правової свідомості є виділення у її структурі пізнавальної, оцінної та регулятивної функцій. Також функції правової свідомості можуть бути визначені залежно від того, який з елементів її реалізує. В такому разі йдеться про ідеологічну і психологічну функції правової свідомості. Залежно від того, на які правові явища спрямовується права свідомість, можна виділити пояснювальну (інтерпретаційну) і прогностичну функції. По-третє, оскільки в умовах демократії і демократичного врядування правові ідеї, цінності і принципи входять до структури людської свідомості та визначають ставлення людини до оточуючої її соціальної дійсності, функції правової свідомості забезпечують накопичення знань про право, формування у суб'єктів правовідносин адекватної оцінки права і його ролі, інтеріоризацію зовнішніх правових норм на конкретні правові установки окремих індивідів і суспільства в цілому.

ПРИМІТКИ

1. Петришин О. В. Право як соціально-юридичне явище / О. В. Петришин // Вісник Академії правових наук України. — 2007. — № 4 (51). — С. 13.
2. Максимов С. И. Правовая реальность: опыт философского осмысления / С. И. Максимов. — Х. : Право, 2002. — С. 148—150.
3. Загальна теорія держави і права : підруч. для студ. юрид. вищих навч. закладів / за ред. М. В. Цвіка, О. В. Петришина. — Х. : Право, 2009. — С. 538.
4. Хаустова М. До поняття правової системи / М. Хаустова // Вісник Академії правових наук України. — 2008. — № 2 (53). — С. 67.
5. Кулапов В. Л. Теория государства и права : учеб. / В. Л. Кулапов, А. В. Малько. — М. : НОРМА, 2008. — С. 182.
6. Введение в теорию государственно-правовой организации социальных систем / под общ. ред. Е. Б. Кубко. — К. : Юринком, 1997. — С. 33.
7. Скрипнюк О. В. Конституція України та її функції: проблеми теорії та практики реалізації / О. В. Скрипнюк. — К. : Академія правових наук України, 2005. — С. 15.
8. Скакун О. Ф. Теория государства и права : учеб. / О. Ф. Скакун. — Х. : Консум, Ун-т внутренних дел, 2000. — С. 505.
9. Данильян О. Проблема оцінки реального стану правосвідомості і правової культури у транзитивних умовах / О. Данильян // Вісник Академії правових наук України. — 2008. — № 4 (55). — С. 57—68.
10. Енгибарян Р. В. Теория государства и права : учеб. пособ. / Р. В. Енгибарян, Ю. К. Краснов. — М. : НОРМА, 2007. — С. 517.
11. Морозова Л. А. Теория государства и права : учеб. / Л. А. Морозова. — М. : Эксмо, 2005. — С. 401—402.
12. Теория права и государства : учеб. / под ред. В. В. Лазарева. — М. : Право и закон, 2001. — С. 261.
13. Червонюк В. И. Теория государства и права : учеб. / В. И. Червонюк. — М. : ИНФРА-М, 2007. — С. 460—461.
14. Скрипнюк О. В. Верховенство права і демократія: концептуальні питання взаємозв'язку / О. В. Скрипнюк // Вісник Академії правових наук України. — 2008. — № 2 (53). — С. 14—15.

Волковицкая Наталья. Функции правового сознания в процессе утверждения демократии в Украине.

В статье исследуется роль правового сознания в становлении Украины как демократического и правового государства. Определяется специфика реализации конкретных функций правового сознания в процессе демократизации государства, утверждения в правовой и политической жизни Украины ценностей и принципов демократии.

Ключевые слова: правовое сознание, демократия, право, функции правосознания, ценности демократии.

Volkovitska Natalia. Functions of legal consciousness in the statement of democracy in Ukraine.

The article is investigates the role of legal consciousness in the development of Ukraine as a democratic state and a state of law. The author defines the specificity of realization of concrete function of legal consciousness in process of democratization of the state, in the statement in legal and political life of Ukraine the of values and principles of democracy.

Key words: legal consciousness, democracy, right, functions of legal consciousness, values and principles of democracy.